

Արցախեան Օրեր

Երանուհի Ղազարեան

... Գեղեցկութիւն չես տեսել դեռ
Թէ չես եղել Ղարաբաղում:
Վազգէն Օվյան

Շատոնց որոշած էի յաջորդ Հայաստան երթալուս անպայման այցելել Արցախ: Առիթը ներկայացաւ այս տարուան Մայիսին, երբ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութենէն 1968-ի շրջանաւարտներս վերահանդիպեցանք հայրենիքի մէջ: Մեր Երեւանեան ծրագրի աւարտին, 11 հոգիւնոց խումբ մը Մայիսի 18-ին ճամբայ ելանք դէպի դրախտային Արցախ: Եւ այդ պայծառ առաւօտուն շքեղ Արարատը յայտնուեցաւ մեր դիմաց: Անցնող տաս օրերուն հազիւ անգամ մը կրցած էինք զայն նշմարել ամպերու ետին: Լաւ նշան էր այս:

Ու ճեղքելով հայրենի գեղասքանչ բնութեան բազմերանգ գորգը - Մարտիրոս Սարեանի գոյները վկայ - կը հասնինք Հալիծոր, Սիւնիքի մարզ, Որոտան գետի ափին, նշանաւոր միջնադարեան գրչութեան կեդրոն Հարանց Անապատով (միաբանութիւն) եւ իր բերդով, յենակէտը Դաւիթ Բեկի: Հալիծորի ճակատամարտի (1725) անհաւասար պայքարին, Դաւիթ Բեկի, Մխիթար Սպարապետի եւ Տէր Աւետիսի առաջնորդութեամբ թրքական բանակը մատնուած է պարտութեան, տալով մօտ 13,000 զոհ Հայերու 300-ին դիմաց: Այսօր Հալիծոր մեկնակէտն է «Տաթեւեր» ճոպանուղին:

Հալիծորը եւ Տաթեւի վանքը իրար կապող «Տաթեւեր» ճոպանուղին, 5,752 մէթր երկարութեամբ, Guinness Book of Records-ի մէջ արձանագրուած է որպէս աշխարհի ամենաերկար առանց կանգառի յետադարձելի ճոպանուղին: Ան նախածեռնութիւնն է IDeA-ի համահիմնադիրներ Ռուբէն Վարդանեանի եւ Վերոնիքա Զոնապենտի, մաս կը կազմէ «Տաթեւի Վերածնունդ» ծրագիրին եւ բացումը կատարուած է Հոկտեմբեր 16, 2010-ին: Աւելի քան 22 միլիոն տոլար արժած ճոպանուղին Որոտանի կիրճով 40 վայրկեան տեւող հեռաւորութիւնը կրճատած է 12-ի, իսկ անոր գործածութենէն գոյացած հասոյթը կը տրամադրուի Տաթեւի Վանքի վերականգնումին եւ շրջանի համայնքի զարգացման:

Ու ճախրելով Որոտանի Կիրճին վրայէն, հեռուէն տեսնելով Հարանց Անապատը, Սատանի կամուրջը, կիրճի անտառախիտ լանջերուն ծուարած գիւղերն ու եկեղեցիները, կը հասնինք Տաթեւի Վանք: Որոտանի աջ ափին կառուցուած պարսպապատ միջնադարեան այս վանական համալիրը կոչուած է Թադէոս առաքելի աշակերտ՝ Եւթատէոսի անունով, որ տանջուած եւ նահատակուած է այդ կողմերը: 4-րդ դարուն իր դամբանին վրայ կառուցուած է եկեղեցի: 8-րդ դարու վերջաւորութեան Տաթեւի Վանքը եղած է Սիւնեաց Եպիսկոպոսութեան աթոռանիստը, 848-ին կառուցուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, 895-906՝ Պօղոս-Պետրոս մայր տաճարը եւ մատենադարանը (10,000 ձեռագիր մատեաններով): 906-ին կառուցուած է Ս. Երրորդութեան նուիրուած ձօճուող յուշասիւնը, ծանօթ նաեւ որպէս Գաւազան: Ութ մէթր բարձրութեամբ այս սիւնը, որու գագաթը պսակուած է խաչքարով, շինուած է յատուկ թեքնիքով, որ նոյնիսկ ձօճուելէ վերջ կը վերադարձնէ սկզբնական դիրքին: Կ'ըսուի թէ նպատակը եղած է նախազգուշացնել թէ երկրաշարժի եւ թէ թշնամիի մօտեցող վտանգի պարագային:

9-րդ դարուն Բագրատունեաց Հայաստանի ամենէն նշանաւոր վանքը՝ Տաթեւ ունեցած է շուրջ 500 միաբան եւ վարդապետարան: Այստեղ ստեղծագործած են փիլիսոփաներ,

երաժիշտներ, մանրանկարիչներ, գրիչներ: 14-րդ դարուն հիմնուած է Տաթևի համալսարանը (Գլաձորի համալսարանի սաներու կողմէ) եւ մանրանկարչութեան դպրոց: Համալիրին կից կայ 18-րդ դարուն կառուցուած ձիթհան եւ Գրիգոր Տաթևացիի դամբանը: Տաթևի վանքը ծառայած է նաեւ որպէս կեդրոն թէ Սիւնիքի ազատագրական պայքարին (1722-30) եւ թէ Չանգեզուրի ինքնապաշտպանութեան (1919-21):

Կը շարունակենք մեր ուղեւորութիւնը եւ Հայաստանի բնաշխարհին կը փոխարինէ Արցախինը - կանաչի բոլոր երանգներով, աւելի անտառային: Արդար է «Կովկասի Ջուիցերիան» որակումը: Սահմանային - ի՞նչ սահման, մեզի համար Արցախը Հայաստան է - ձեւակերպութիւններէն ետք կ'ուղղուինք Ստեփանակերտ: Արդէն ուշ էր, թեթեւ ընթրիքէ մը վերջ կը բարձրանանք մեր սենեակները:

Յաջորդ առտուն, երբ պանդուկին մօտ կը քալեմ նախքան մեր ծրագրի սկսիլը, դաշտային համազգեստով խումբ մը զինուորներ կ'անցնին քովէս զրուցելով ու խնդալով: Միշտ խնդաք տղաք: Մէկ-մէկ գրկէի ու համբուրէի՝ ...

Կ'այցելենք Արցախի Պետական Պատմաերկրագիտական թանգարան, հիմնուած Ստեփանակերտի մէջ 1939-ին: Հոն կը պահուին աւելի քան 50 հազար պատմամշակութային արժէքներ - բնաշխարհի, հնագիտական (անօթներ, գործիքներ, դրամներ), ազգագրական, գորգագործութեան նմուշներ, կան 1918-21 ազատագրական պայքարը, Արցախեան շարժումը, Ղարաբաղի ազատագրական պատերազմը, հերոսներն ու յետպատերազմեան շրջանը ներկայացնող բաժիններ: Ապա կ'ուղղուինք կեդրոնական շուկայ, ուր կը վաճառուին տեղական արտադրանքներ եւ տեղւոյն վրայ կը պատրաստուի Արցախեան «ջինգեալով հաց»ը:

Ամարասի վանք, Մարտունի շրջանի Մաճկալաշէն գիւղին մօտ, հիմնուած է 4-րդ դարուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի կողմէ: Այստեղ թաղուած է իր թոռը՝ Գրիգորիս, նահատակուած 338-ին, Քրիստոնէութիւնը տարածած ժամանակ: Ամարաս եղած է եպիսկոպոսանիստ կարեւոր կրօնամշակութային կեդրոն եւ այստեղ Մեսրոպ Մաշտոց 5-րդ դարուն բացած է Արցախի առաջին դպրոցը, որ անընդմէջ գործած է նոյնիսկ արաբներու եւ Լենկթիմուրի արշաւանքներու ժամանակ: 1992-ին վերաբացուած է որպէս գործող վանք:

Տպաւորիչ եւ յուսադրող էր աշակերտական խումբերու ներկայութիւնը թէ թանգարանին եւ թէ վանքի բակին մէջ: Երկրորդ պարագային բոլորս հիացանք 7-8 տարեկան այդ մանուկներուն - համազգեստով եւ այբուբենը կրող փողկապներով - համարձակ եւ սահուն խօսքին՝ ուղղուած հեռուստակայանի մը աշխատակազմին: Ապրիք տղաք, շատ ապրիք:

Անակնկալ մը ունինք ձեզի համար, ըսին մեզի ուղեկցող Ալլան եւ մեր վարորդ Կամոն: Քիչ ետք կը հասնինք «Տնջրի Ծառ», Վարանդա գաւառի Սխտորաշէն գիւղի չինարի ծառը՝ մօտ 2035 տարեկան: ԱՊՀ տարածքին ամենաբարձր եւ ամենահին այս ծառը ունի 44 մեթր մակերեսով խոռոչ (100-է աւելի մարդ կրնայ բաւել մէջը), աւելի քան 54 մեթր բարձրութիւն (18 յարկանի շէնքի չափ), 27 մեթր բունի շրջագիծ եւ, ըստ աւանդութեան, մօտը բխող աղբիւրին քով նստած ու հանգստացած են Մեսրոպ Մաշտոց, Մովսէս Խորենացի, Սայաթ Նովա, Լէօ եւ ուրիշներ:

Կ'ուղղուինք Շուշի, որու ազատագրումը շրջադարձային եղաւ Արցախի ազատագրական պայքարին համար: Անդնդախոր կիրճերով պարսպուած հինաւուրց այս բերդաքաղաքը մինչեւ 20-րդ դարու սկիզբը եղած է Կովկասի կարեւոր քաղաքատնտեսական եւ մշակութային կեդրոն, երկրորդը Թիֆլիսէն վերջ, որու բնակչութեան մեծամասնութիւնը եղած են Հայեր: 18-19-րդ դար եղած է առեւտրական եւ

արհեստագործական կեդրոն - չկար արհեստ որ բացակայեր անկէ: 1820-ական թուականներուն կը գործէին դպրոցներ, գրադարան-ընթերցարան, թատրոն (հայ նշանաւոր դերասաններու հիւրախաղերու ցանկալի վայր), տպարաններ, քսանէ աւելի թերթեր: Շուշիի թեմական դպրոցին մէջ դասաւանդած են Հրաչեայ Աճառեան, Պերճ Պռոշեան, Մանուկ Աբեղեան, Ղազարոս Աղայեան, Վրթանէս Փափագեան:

1920-ի Մարտ 23-ին Թուրքիոյ եւ Ատրպէյճանի բանակներուն կողմէ բնակչութիւնը ենթարկուած է ցեղասպանութեան, տալով 8,000 զոհ: Արցախեան ազատամարտի ընթացքին Ազերիներու կողմէ գործածուած է որպէս ռազմական յենակետ, ուրկէ Նոյեմբեր 1991-Մայիս 1992 4,741 հրթիռ արձակուած է Ստեփանակերտի վրայ, խաղաղ բնակչութենէն խլելով 111 մեռեալ, 332 վիրաւոր: 1992-ի Մայիս 9-ին «Հարսանիք Լեռներում» ռազմական գործողութեամբ հայկական ուժերը քաղաքը ազատագրած են Ազրպէյճանի Հանրապետութեան գերիշխանութենէն եւ Մայիս 9-ն պաշտօնապէս հռչակուած է որպէս «Շուշիի ազատագրման եւ յաղթանակի օր»: Այսօր քաղաքը բոլորովին չէ վերակառուցուած, հակառակ Արցախի Հանրապետութեան կողմէ «պատմաճարտարապետական արգելոց» հռչակուելուն: Կը նախատեսուի մինչեւ 2020 վերականգնել զայն որպէս Արցախի մշակութային կեդրոն:

Կ'այցելենք իւրայատուկ գեղեցկութեամբ Ղազանչեցոց Սբ. Ամենափրկիչ մայր տաճարը, կառուցուած 1867-1887, զանգակատունը 1858-ին: Ջանգակատան երկրորդ յարկի չորս անկիւններուն կան հրեշտակներու արձաններ, պատկերուած նաեւ քաղաքի զինանշանին վրայ: 1920-ի Շուշիի ջարդերէն ետք Ազերիներ գործածած են զայն նախ որպէս ամբար, ապա՝ աւտոտնակ (կառած): Մինչեւ ազատագրումը կը գտնուէր կիսաւեր վիճակի մէջ, իսկ Ղարաբաղեան պատերազմի ժամանակ այստեղ էր Ազերիներու հրթիռային համակարգի պահեստը: Ազատագրումէն յետոյ վերանորոգուած է ամբողջութեամբ եւ վերաբացուած Յուլիս 19, 1998-ին, Քրիստոսի Պայծառակերպութեան (Վարդավառ) օրը: Հոկտեմբեր 16, 2008-ին 500 զոյգ ամուսնացան այստեղ (200 եւս Գանձասարի մէջ):

Կ'անցնինք Գյոհվար Աղայի վերին մզկիթէն (18-19-րդ դար): 1992-ի Շուշիի ազատագրումէն ետք եղած է կիսաքանդ վիճակի մէջ: Իսլամական մշակոյթի ժառանգութեան պահպանման աշխատանքներու ծիրէն ներս 2008-10 վերականգնուած է տանիքը եւ տարածքը մաքրուած:

Ջորջուզ: Անհասկնալի բառ մը, որ կրկնել տուի Ալլային արտասանել կարենալու համար: Կատարոտ կամ Ջորջուզ Շուշիի եզրին գտնուող 5 հեկտար տարածութեամբ դաշտավայր մըն է, Արցախի ամենասիրելի վայրերէն մին, ոչ միայն իր պարգեւած հիանալի տեսարաններուն, այլեւ Շուշիի ազատագրումին մէջ իր խաղացած դերին համար: Հունուտի կիրճի այս ձիգ պատէն բարձրացած են Արցախի ազատամարտիկները «Հարսանիք Լեռներում» գործողութիւնը իրականացնելու համար, անակնկալի բերելով թշնամին:

Շուշիին հետ մեր ծանօթացումը կ'աւարտենք այցելելով դէպի Ստեփանակերտ տանող ճանապարհի մուտքին յուշակոթող դարձած քաղաք մտնող առաջին հրասայլը, որ վառ կը պահէ իրենց կեանքի գնով հայրենիք ազատագրած մարտիկներուն յիշատակը:

Յաջորդ օրը կը սկսինք Արցախի խորհրդանիշ դարձած «Մենք ենք մեր սարերը» կամ «Մամիկ-Պապիկ» յուշարձանով: Ստեփանակերտի մուտքին մօտ գտնուող յուշարձանը, կառուցուած 1967-ին (քանդակագործ Սարգիս Բաղդասարեան), առաջին անգամ ցուցադրուած է Իտալիոյ Քարարա քաղաքի միջազգային ցուցահանդէսին: Խորհրդային Ատրպէյճանի ղեկավարութիւնը փորձած է արգելք հանդիսանալ անոր տեղադրումին, սակայն

ծախողած է: Առանց պատուանդանի յուշարձանը, որու կերպարները կը թուին հողէն բարձրացած ըլլալ, ոտքերը ամուր պահելով հողին մէջ, կը խորհրդանշէ հողի եւ ժողովուրդի արմատներուն կապը:

Կը ճամբորդենք նռնենիներու, Աղտամի ւերակներուն, Խոջալուի հարեանութեամբ, հեռուն կը տեսնենք Ասկերանի ամրոցն ու պարիսպը, Կաչաղակաբերդը (նաեւ Խաչէնի Ամրոց) եւ կ'ուղղուինք Տիգրանակերտ, պատմական հայկական քաղաք, կառուցուած Մարտակերտի շրջանի Խաչէն գետի ափին Ք.Ա. 1-ին դարուն Մեծն Տիգրանի կողմէ: Իր անունով հիմնուած չորս քաղաքներէն միակ յայտնաբերուածն է այս, որ որպէս բնակավայր գոյութիւն ունեցած է մինչեւ 7-րդ դար: Ճշգրիտ տեղը յայտնաբերուած է 2005-ին Վանքասարի մօտ, պեղումները սկսած 2006-ին: Ուսումնասիրուած են միջնաբերդը, պարիսպները (որմնաքարերու իւրայատուկ «ծիծեռնակապոչ» կապերով), քաղաքի կեդրոնամասը, պագիլիք եկեղեցին, արհեստանոցներ (ապակիի, եւլն), 600 լիտրոնոց կարաս, գոհարեղէններ, հայերէն եւ յունարէն արձանագրութիւններ: 2010-ին հիմնուած է թանգարան, ուր կը ցուցադրուին հնգամեակին յայտնաբերուած նմուշները:

Կը հասնինք Մարտակերտի շրջանի Վանք գիւղին մօտ գտնուող Գանձասար վանական համալիր, որ իր անունը առած է դիմացի բլուրի գանձերէն (արծաթ, եւլն): Կառուցուած է 1216-1238 : Գլխաւոր տեսարժան վայրն է Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին: Եղած է առաջնորդարան եւ Խաչէնի իշխաններու տոհմական տապանատուն, Հասան-Ջալալեան տոհմի հոգեւոր եւ մշակութային կեդրոն, 1400-1816 Աղուանից կաթողիկոսներու նստավայրը: Եղած է 18-րդ դարու ազատագրական շարժման կեդրոն, Իսրայէլ Օրիի եւ Յովսէփ Էմինի կաթողիկոսներուն հետ տեսակցելու վայր: Այստեղ գրուած է Յովհաննէս Բ. Կաթողիկոսի «Դատաստանագիրգ»ը եւ ըստ պատմական փաստերու Գանձասարի մէջ ամփոփուած են Յովհաննէս Մկրտիչի գլուխը, որը Ջաքարիայի արիւնը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի «Օրէնուսոյց Սուրբ Ծնոտը», թռան՝ Գրիգորիսի եւ այլոց նշխարները: Սորպոնի Բիւզանդական արուեստի մասնագէտ Charles Diehl (1859-1944) Գանձասարը կը դասէ համաշխարհային ճարտարապետութեան գանձարանի հայկական ճարտարապետութեան հինգ գլուխ գործոցներու շարքին: Անոնք են, Գանձասարէն գատ, Աղթամարի Ս.Խաչ, Էջմիածնի Ս. Հռիփսիմէ, Անիի Ամենափրկիչ եկեղեցիները, Հաղբատի վանքը:

Գանձասարի համալիրին կից կը գործէ Մեսրոպ Մաշտոցի անուան մատենադարան-Գանձասար մշակութային կեդրոնը, որ ունի գիտական ուսումնասիրութիւններու բաժին եւ թանգարանային համալիր, ուր ցուցադրուած են պատմական Հայաստանի Արցախի եւ Սիւնիք նահանգներուն մէջ գրչագրուած 100-է աւելի ձեռագիր մատենաներ, Արցախի պատմութեան առնչուող հազուագիւտ վաւերագրերու բնագրեր ու ընդօրինակութիւններ, հնատիպ գիրքեր, Երեւանի Մատենադարանին մէջ պահուող ձեռագրերու կրկնօրինակներ:

Կ'ուղղուինք Վանք գիւղ, որու մուտքին կան զոյգ մը առիւծի արձաններ: Գիւղի ծնունդ, անցեալ տարի մահացած բարերար Լեւոն Հայրապետեանի ծախսերով կառուցուած են հիւրանոցներ, ճաշարաններ, վերանորոգուած են Գանձասարի վանքը, կենդանաբանական եւ բուսաբանական այգիները, ճանապարհներ, հիմնուած ռազմական ակադեմիա: Իր հոր՝ երկարամեայ տնօրէն Գուրգէն Հայրապետեանի անունը կը կրէ տեղւոյն արդիական միջնակարգ դպրոցը: Սքանչելի բնութեան ծոցը, գետափին, կը տեղաւորուինք սեղաններուն շուրջ ճաշելու: Սպառնալից ամպեր կը մթագնեն երկինքը, բայց մենք ապահով կը զգանք

Ճաշարանի հովանիին տակ: Տեղատարափ անձրեւը, սակայն, ի վերջոյ մեզ կը ցրուէ աջ ու ցախ:

Մեր պտոյտի վերջին օրը կ'այցելենք Ղաղիվանք, Արցախի Շահումեան շրջանի միջնադարեան վանական համալիրը, որ ըստ ամենայնիւ հիմնուած է Քրիստոսի առաքելներէն Թադէոսի աշակերտ Ղաղիի կողմէ 1-ին դարուն: Ան Քրիստոնէութիւն կը քարոզէր Քարվաճառի շրջանը, ուր մահացած է քարկոծումով: 2007-ին իր մասունքները գտնուած են եկեղեցիներէն մէկուն խորանին տակ: Կառուցուած 9 - 13 դար, ունի երկու ժամատուն, երկու եկեղեցի (կեդրոնական կառոյցը Ս. Աստուածածին կաթողիկէն է (1234), միաբանական խուցեր, հիւրատուն, գործատուն, գրատուն: 1145-ին անկողնուած է Սելճուքներու կողմէ, վերանորոգուած 1170-ին: 2 խաչքար եւ արձանագրութիւններ կը պատմեն 12 - 13 դարու դէպքերը: Կը հանդիպինք վանահայր Տէր Յովհաննէս Յովհաննիսեանին, որ կու տայ յաւելեալ տեղեկութիւններ: Ժամանակին համալիրը ունեցած է 200,000 հեկտար կալուած, բայց 1920-ի Ատրպէյճանին բռնակցումէն վերջ զրկուած է կալուածներէն ու դադրած գործելէ: 1960-ական թուականներուն Ատրպէյճանի իշխանութիւնները համալիրի տարածքին հիմնած են գիւղ, որ վնասած է շէնքերը եւ որմնակարները (ծածկուած էին մուրով): Ազատագրուած է 1993-ին, վերաբացուած 1994-ին, վերանորոգումի մէջ է 1999-էն ի վեր (կ'ակնկալուի ամբողջացնել մինչեւ 2020): Եկեղեցին կը գործէ 1/1/2016-էն: Նոր ճանապարհի կառուցումը բազմապատկած է այցելուներու թիւը: 2017-ի Չատիկին ներկայ գտնուած է 3,000 հաւատացեալ, մկրտուած են զինուորներ: «Ղարաբաղի անկախութեան օրը Արցախ անունով երեխայ մկրտեցի», կ'ըսէ քահանան:

Մեզի հետ բերած ուտելիքներով կը ճաշենք Թարթառ գետի ափին: Այս գետի երկայնքին կը գտնուին Ղաղիվանքը, Քարվաճառը, Սարսանգի ջրամբարը: Ու կը բռնենք վերադարձի ճամբան, այս անգամ Վարդենիս-Մարտակերտ ճանապարհով: Կը մտածեմ թէ մեր ջնջին լուման ալ օժանդակած է անոր շինութեան:

Անմոռանալի օրեր էին: Ճանչցանք Արցախի չքնաղ բնութիւնը, իրար գերազանցող տեսարաններով, եւ պատմամշակութային տեսարժան վայրերը, համտեսեցինք ջինգեալով հացը եւ թթի օղին, նշեցինք Հրաչին եւ Ֆլորային ծննդեան տարեդարձները - ինչ զուգադիպութիւն: Երախտապարտ ենք Շահէին, որ սիրով ստանձնեց պտոյտի կազմակերպումը: Կը յուսամ թէ մենք ալ գոհ ձգեցինք զինք դժուարահաճ չըլլալով: Շնորհակալութիւն Ալլային եւ Կամոյին - որուն երգելու ծիրան ալ յայտնաբերուեցաւ - իրենց արհեստավարժ եւ նոյն ատեն բարեկամական վերաբերմունքին համար:

Անմոռանալի Արցախ: Մեր սրտերուն մէջ ես: Մինչ նոր հանդիպում: